

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: monoqrafik tədqiqat, dialekt və şivələr, Azərbaycan dialektologiyası, dil xüsusiyyətləri, dialektoloji atlas, ekspedisiyalar

Ключевые слова: монографическое исследование, диалекты и говоры, Азербайджанская диалектология, лексические особенности.

Key words: monographic investigation, dialect and subdialect, Azerbaijan dialectology, lexical features, dialectological atlas

Bu gün ədəbi dilinin varlığı ilə “öyünən” hər bir xalqın dili öz mövcudluğu ilə dialektə “borclu” sayılır. Dialektlər dilin ən saf və etibarlı mənbəyidir. Vaxtilə L.V.Şerba yazırdı ki, hər hansı bir ədəbi dili dialekt əsasında məhrum etmək, Anteyin ayağını torpaqdan ayırmaq kimidir.

Azərbaycan Respublikasında dialektologiya elminin “təməl daşları” XX əsrin 20-ci illərində qoyulmuşdur. Keçmiş SSRİ-nin yaranması nəticəsində qurulan SSRİ Elmlər Akademiyası o zamankı dövlət siyasəti ilə öz milli ucqarlarını da diqqətindən yayındırmırdı. Bu siyasətin nəticəsi olaraq professor N.İ.Aşmarin Azərbaycan şivələrini öyrənmək məqsədi ilə Azərbaycana ezam olunur. O, keçmiş Nuxa (indiki Şəki) şəhəri əsas olmaqla onun ətraf kəndlərini də əhatə edən “Обши́й обзор наро́дных говоро́в гор. Нухи” adlı əsərini 1926-cı ildə çap etdirir. Sonralar bu tədqiqatların davamı kimi 2 cilddən ibarət olan “Azərbaycan xalq şivələri lüğəti” (1930-1931) adlı sözlük nəşr edilir. Beləliklə, dialektologiya elmində həm monoqrafik, həm də müqayisəli-tutuşdurma metodu istiqamətində araşdırmalara start verilir. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətin tapşırığı ilə N.İ.Aşmarinin hazırladığı proqram və göstərişlər əsasında başqa şivələrin də öyrənilməsi başlanır. Bu məsul vəzifə o zaman görkəmli türkoloq B.Çobanzadəyə həvalə

olunur. Onun 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dialektologiyası” əsəri Azərbaycan dilçiliyində bu sahəyə həsr olunmuş ilklərdən biri sayılır. Müəllif bu əsərdə türk dillərinin dialektlərini müqayisəli planda tədqiq edir. O həm də ilk dəfə olaraq dialekt və dialektologiya, türk dialektologiyası elminin tarixi, türk dillərinin qarşılıqlı münasibəti məsələlərini xüsusi araşdıraraq türk-tatar şivələrini qeyd etmiş və bu sahəyə aid əsas tədqiqatları işıqlandırmışdır. O zamana qədər Azərbaycan şivələri tam öyrənilmədiyindən müəllif türk dillərini bütöv şəkildə götürmüşdür.

Dialektologiyanın bir elm kimi sistemli inkişafı Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1945-ci ilin martın 27-də təsis edilməsindən sonra başlayır. Eyni vaxtda yaranan İctimai Elmlər bölməsində 4 elmi-tədqiqat İnstitutundan biri kimi Dilçilik İnstitutu mayın 21-də təsis olunur.

Azərbaycan xalqının tarixində qaranlıq səhifə kimi qalan 37-ci il represiya qurbanları içərisində özü və əsərləri məhv olmuş dilçi alimlər X.S.Xocayev, V.Xulufu, C.Hacıbəyli və başqalarının da dialektoloji tədqiqatları olmuşdur.

Dialektologiya elminin Azərbaycanda tədqiqat tarixini geniş sferada götürdükdə iki dövrə bölmək olar: 1. Sovet dövrü tədqiqatları. 2. Müstəqilliyin yenidən bərpası dövrü tədqiqatları. Daha geniş əhatədə isə bu bölgünü xırdalamaq mümkündür. Məsələn: 1. Böyük Vətən müharibəsi dövrünə qədərki tədqiqatlar. 2. Böyük Vətən müharibəsi dövründəki tədqiqatlar. 3. Milli Akademiyanın təşkili və dinc quruculuq dövründəki tədqiqatlar və s.

Azərbaycan dialektologiyası öz tədqiqatlarına dialekt və şivələrin monoqrafik şəkildə öyrənilməsi ilə başlamışdır. Bu iş iki yolla getmişdir: 1. ekspedisiya yolu ilə 2. fərdi öyrənmə - tədqiqat yolu ilə

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının təşkil etdiyi ekspedisiyalar 1933-cü ildə Şamaxı, 1934-cü ildə Quba dialektlərini, 1935-ci ildə isə Zaqatala və Qax şivələrini araşdırmışdır. Akademiya nəzdində Dilçilik İnstitutu isə 1945-ci ildə də Zaqatala-Qax, 1946-cı ildə Sabirabad, 1947-ci ildə Əli Bayramlı, 1951-ci ildə indiki Şərur, 1953-cü ildə Şahbuz, 1958-ci ildə Ağstafa rayonlarına dialektoloji ekspedisiyalar təşkil etmişdir. Bu işdə M.Şirəliyevin rəhbərliyi ilə R.Rüstəmov,

K.Ramazanov, B.İbrahimov, T.Həmzəyev, R.Süleymanov, M.İslamov, R.Kərimov, A.Vəliyev, E.Əlibəyzadə və başqa dilçilər iştirak etmişlər.

Azərbaycan diləklərinin monoqrafik tədqiqatında ekspedisiyaların uğurlu nəticəsi kimi dialektlərin fərdi tədqiqatı da həyata keçirilmişdir. Bu sahəyə ilk dəfə olaraq M.Şirəliyev 1941-ci ildə “Bakı dialekti” adlı namizədlik dissertasiyası ilə möhür vurmuşdur. Elmi Şura əsərin böyük əhəmiyyətini yüksək qiymətə layiq bilərək müəllifə birbaşa filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi vermişdir. Keçmiş SSRİ məkanındakı türkdilli respublikalarda bu hadisə geniş rezonans doğurmuşdur. 1942-ci ildə isə alimin iki hissədən ibarət yazdığı “Azərbaycan dialektologiyası” əsərinin birinci hissəsi nəşr olunmuşdur. Tədqiqatın “Qazax dialekti haqqında ümumi obzor” adı altında olan ikinci hissəsi isə 1943-cü ildə çapdan çıxmışdır. Beləliklə, Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində dialektlərin həm monoqrafik öyrənilməsi davam etmiş, həm də dialektoloji lüğətin tərtib prinsiplərini əhatə edən vəsait çap olunmuşdur. Bu xüsusi proqram əsasında toplanan materiallar üzərində şöbə əməkdaşları tərəfindən yazılmış “Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri” 1955-ci ildə, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələri” 1962-ci ildə, “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri” 1967-ci ildə, Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” 1964-cü ildə çap edilmişdir.

Dialektoloji ekspedisiyalar və monoqrafik tədqiqat işləri Azərbaycan dialekt və şivələrinin dialektoloji atlasını hazırlamaq zərurətini ortaya qoymuşdur. Keçmiş SSRİ tərkibindəki türkdilli respublikalar içərisində ilk təşəbbüs göstərən və onu uğurla başa vuran Azərbaycan dialektoloqları olmuşdur. Dialektoloji atlas Azərbaycan dilinə məxsus dialekt faktlarının real mənzərəsini tam və dolğun şəkildə əks etdirən qiymətli bir tədqiqat işidir. Atlas nəinki dilçilər üçün, eyni zamanda tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, regionşünaslıq, türkologiya və s. elmlər üçün əvəzsiz istinad mənbəyidir.

Ümumi götürdükdə 40-50-ci illər ərzində dilçilik sahəsindəki elmi işlər birmənalı şəkildə dialektoloji araşdırmalardan ibarət olmuşdur. Namizədlik dissertasiyaları ayrı-ayrı rayon şivələrinə və dialektlərə həsr olunmuşdur. M.Şirəliyevin 1941-ci ildə yazdığı “Bakı dialekti” dissertasiyasından sonra 1947-49-cü illərdə R.Rüstəmov Quba dialektini, B.İbrahimov Mərzə rayonu şivələrini, İ.Hacıyev İs-

mayıllı rayonu şivələrini, 1949-50-ci illərdə A.Vəliyev Abşeron yarımadasının qərb şivələrini, A.Hüseynov indiki Oğuz rayon şivələrini, K.Ramazanov Salyan rayon şivələrini, T.Həməyev Ordubad rayon şivələrini, İ.Məmmədov indiki Füzuli rayon şivələrini, H.Cəfərov Tovuz rayon şivələrini, 1955-56-cı illərdə M.İslamov Nuxa (indiki Şəki) dialektini dissertasiya işi səviyyəsində tədqiq etmişlər.

Bu səpkidə gedən elmi işlərin yekunu kimi, nəhayət, 1962-ci ildə M.Ş.Şirəliyev özünün “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı əsərini çap etdirir. Bu qiymətli əsər Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsinə ilk dəfə olaraq ortaya qoymala sonrakı elmi işlərə həm də istiqamət verdi. Nəticədə 1962-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, 1967-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri (I cild) kitablarında səriştəli tədqiqat göz qabağındadır. Təsədüfi deyildir ki, dialektologiya bu gün də həmin yolu davam etdirir.

Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi işi həm də respublikadan kənarda yaşayan azərbaycanlıların dili üzərində də ardıcıl şəkildə aparılmışdır. Əslində bu işin əsası ötən əsrin 50-ci illərindən başlamışdır. Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan, Cənubi Azərbaycan, İraq ərazisindəki Azərbaycan şivələri monoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur. 1958-ci ildə Z.Vəliyev Basarkeçər rayonu, 1966-cı ildə Q.Bağirov Qarakilsə rayonu, 1972-ci ildə Ş.Kərimov Çənbərək və Karvansaray rayonu, 1988-ci ildə T.Babayev Zəngibasar rayonu şivələrini və s. Qərbi Azərbaycan ərazisində öyrənmişlər. Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın şivə xüsusiyyətləri də qismən öyrənilmişdir. 1955-ci ildə V.Canqidze “Azərbaycan dilinin Dmanisi (Başkeçid) şivələrinin xüsusiyyətləri”ni, 1973-cü ildə M.Çobanov “Gürcüstan SSR Bolnisi rayonunun Azərbaycan şivələrinin leksikası”nı, 1989-cu ildə M.Məmmədov “Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti”ni dissertasiya kimi müdafiə etmişlər.

Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi vətəndən kənarda yaşayan həmvətənlərinin dil xüsusiyyətlərinə həsr etdiyi monoqrafiyaları da çap etdirmişdir. “İraq-türkmən ləhcəsi” (2004) və “Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti” (2009) kitabları şöbə əməkdaşlarının kollektiv əməyinin nəticəsidir.

Akademik M.Ş.Şirəliyevin 1991-ci ildə vəfatından sonra bu sahəyə professor M.İslamov rəhbərlik etmişdir. Məlum 90-cı illər keçmiş ittifaq respublikalarla elmi

əlaqələrin “soyuması” ilə xarakterizə olunur. Lakin milli müstəqilliyimizin yenidən bərpası bu sahədəki aparılan işləri yenidən canlandırırmışdır. Tədqiqat işlərinə yeni yanaşma tərzı bu dövrü xarakterizə edir. “Azərbaycan dilinin qıpçaq qrupu dialekt və şivələri” (1990), “Azərbaycan dilinin Yuxarı Qarabağ şivələri” (1995), “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin antologiyası” (1996) və s. kimi qiymətli əsərlər öz çapını gözləyir.

2000-ci ildən etibarən Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsinə etnolinqvistik aspektdən yanaşma meyli güclənmişdir. Belə ki, son illərdə şöbənin plan işlərinin mövzusu və tədqiqat istiqamətində yeni metodların tədqiqi həyata keçirilir. Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsində ilk növbədə tarixi-müqayisəli metod əsas götürülür. Tarixi-dialektoloji metodunun tətbiqi də dil tarixi məsələlərinə bir aydınlıq gətirməyə xidmət edir. Bu istiqamətdə yazılmış ilk monoqrafiya və müdafiə edilmiş dissertasiya “Nəsimi dilinin dialekt leksikası”dır (Q.Məmmədova). Əsər ilk konkret tekstoloji tədqiqat olmaqla İ.Nəsiminin simasında XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin əsasında dayanan Nəsimi dilinin şivə xüsusiyyətlərini təyin etməklə, həm də koyne faktını ortaya çıxarmağa müvəffəq olmuşdur. Məlum olduğu kimi, hər bir ədəbi dil canlı xalq danışığı dilindən seçmə və əvəzetmə yolu ilə yaranan, normaya salınan “süni” dildir. Azərbaycan ədəbi dili də dialekt əsasına malikdir. Norma məsələsi üzərində də şöbədə dissertasiya yerinə yetirilmişdir. N.Qaziyevanın yazdığı “Azərbaycan ədəbi dilinin normalaşmasında dialektlərin rolu” dissertasiyası bu aktual məsələyə həsr olunmuş yeni tədqiqat işi kimi qiymətlidir.

Müstəqilliyin yenidən bərpası dövründə Azərbaycanın cənub şivələri də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Şöbə əməkdaşları G.Binnətovanın “Azərbaycan dilinin Lərik rayon şivələri” (2006) və Ş.Məmmədovun “Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri” (2007) monoqrafiyaları buna nümunədir.

Ümumi götürüldükdə 2001-2012-ci illər ərzində şöbədə “Azərbaycan dialektologiyası” seriyasından prof. Q. Kazımovun rəhbərliyi ilə 13 kitab çap olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, şöbə əməkdaşlarının tədqiqatları dilçiliyin digər sahələrinə də nüfuz etmişdir. Məsələn, şöbənin aparıcı elmi işçisi Z.Xasiyevin “To-

vuzun toponim dünyası (2010) əsəri” toponomik tədqiqatlara dialektoloji yanaşma istiqamətindədir.

Dialektologiya şöbəsində dilçiliyin bu qədim sahəsinin praktik istiqaməti də daim diqqət mərkəzindədir. Hələ əsası ötən əsrin 30-cu illərində qoyulmuş dialektoloji lüğətlərin hazırlanması işi bu gün də uğurla davam etdirilir. Belə ki, hələ 1999-2003-cü illərdə şöbə əməkdaşlarının hazırladıqları “Azərbaycan dialektoloji lüğəti” 2 cildə Ankarada çapdan çıxmışdır.

Son 10 il ərzində şöbənin əməkdaşı S.Behbudovun iki lüğəti nəşr olunmuşdur: 2003-cü ildə “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti” və 2011-ci ildə “Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti”. Bu sahəyə həm də, “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”nin şöbə əməkdaşları tərəfindən yenidən hazırlanmış nəşrini də əlavə etmək vacibdir. Yeri gəlmişkən, bu əsər və M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” monoqrafiyaları Respublika prezidentinin xüsusi sərəncamı əsasında yenidən nəşr edilmişdir (2008).

Hələ tərtib proqramı 1958-ci ildə hazırlanmış dialektoloji atlasın ərsəyə gəlməsi uzun illəri və böyük zəhməti unutmurdu. 1990-cı ildə 128 xəritədən ibarət “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” nəşr olundu. Tədqiqatın təkrar və yenidən işlənmiş variantı 2010-cu ildə ərsəyə gəldi.

Hal-hazırda şöbədə şöbə əməkdaşlarının kollektiv əməyi olan “Azərbaycan dialektologiyası” monoqrafiyası çapa hazırlanır. Alimlərin elmi yaradıcılığı dilçiliyin bu qədim sahəsinə yenilik gətirməkdə davam edir. Əməkdaşların istər respublikada, istərsə də xaricdəki elmi konfrans və simpoziumlarda iştirakı qurur doğurur. Türkiyədə, Polşada, Macarıstanda, Rusiyada Azərbaycan dialektologiya elminin nailiyyətləri təmsil olunur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik M.Kərimov ötən ilin hesabatında şöbənin fəaliyyətini müsbət qiymətləndirmişdir. 2012-ci il 23 may tarixli Respublika prezidentinin Azərbaycan dilinin “Qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair “Dövlət proqramı” haqqında 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamında Azərbaycanda

dialektologiya elminin aktuallığı bir daha vurğulanır. Bu da şöbə əməkdaşları qarşısında yeni perspektivlər açmağa imkan yaradır.

Dialektologiya şöbəsinin bu sərəncamdan irəli gələn təklifləri rəhbərliyə təqdim olunmuşdur. Burada yeni ekspedisiyalardan başlamış yeni istiqamətli monoqrafik tədqiqatlara qədər bir çox məsələlər əhatə olunmuşdur. Çünki mənəvi irsin ən kamil nümunəsi olan dialekt və şivələrin qorunması və öyrənilməsi əsl vətəndaşlıq işidir.

ƏDƏBİ DİL VƏ DİALEKT MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: ədəbi dil, dialekt, keçid şivə, qarışıq şivə.

Ключевые слова: литературный язык, диалект, говор.

Key words: literary language, dialect, subdialect.

Daxili qanunları ilə idarə olunaraq sistem təşkil edən dil varlıq kimi nizam və prinsipial daxili ardıcılığa malikdir. Hətta tipoloji baxımdan müxtəlif dillərin mövcudluğu onların təbiətən vahid prinsiplər əsasında idarə olunması faktlarını inkar etmir. Bunu müxtəlif dillərin timsalında ümumi qanunauyğunluğu əks etdirən nəzəriyyələr də sübut etmişdir. Təsadüfi deyil ki, dillər üçün ümumi, universal nəzəriyyələr ortaq cəhətlərin müəyyən olunması ilə ümumilikdə dil qanunlarını və ümumi inkişaf meyillərini müəyyən etməyə imkan verir. Bir zamanlar «dalğa nəzəriyyəsi»nin irəli sürülməsi (X.Şuxardt, G.Şmidt) areal dilçilikdə bir sıra həlli vacib problemlərin müəyyənləşməsi və dilçilik sahəsi kimi bu sahədə araşdırma perspektivlərinə aydınlıq gətirilməsinə yol açmışdı. Dillərin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra məsələlərin öyrənilməsində dilin və xalqın tarixini vəhdət halında özündə birləşdirərək əks etdirən dialektlərin dərinəndən araşdırılması və eləcə də dillərin müasir inkişaf mərhələsində ədəbi dil və dialekt münasibətindəki bəzi məqamların meydana çıxarılması vacib məsələlərdəndir. Lakin dialekt faktlarının araşdırılması ilə bağlı, ümumiyyətlə, metodologiyanın dəyişilməsinə, burada struktur metodların tətbiqinə ehtiyac hiss olunur. Dialektlərə məhz belə ciddi münasibət bir sıra ümumi dil qanunlarının aşkar olunmasına şərait yarada bilər. Əvvəla, «dialekt» termininin anlayış kimi doğurduğu assosiasiyaya aydınlıq gətirmək lazımdır, bunun «qapalı, konkret, sərt sərhədləri olan areal» kimi anlaşılması bəzən bir sıra məsələlərlə bağlı yanlış fikirlərin irəli sürülməsinə səbəb olur. Dialektlər eyni bir dilin daxilində olduğundan burada, təbii ki, dil hadisələri

baxımından sərt keçidlər, qapalı sərhədlərdən söhbət gedə bilməz. Sadəcə izoqlosların aydın xətlə seçildiyi sahələrdə fərqli dialektlərin mövcudluğundan danışmaq olar. Areal baxımdan dil hadisələrinin yayılma xüsusiyyətlərinin «dalğa nəzəriyyəsi»nin mahiyyətində dəqiq izahını dialektlərdə dil hadisələrinin yayılma istiqamətini və dərəcəsini izləməklə görmək olar. Məlumdur ki, bu nəzəriyyəyə görə, bir nöqtədən başlayaraq yayılan dil hadisəsi kənara getdikcə zəifləyir – bu isə variantlılığın meydana gəlməsi və areal şəraitlə şərtlənən fərqli dil vahidlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində dildaxili amillərlə yanaşı, dilxarici faktların da şərtləndirdiyi dialektlər meydana gəlmiş olur. Dil hadisələrinin tədrici keçidi müxtəlif dialektlər arasında «xüsusi zona»nın formalaşması ilə müşahidə olunur ki, bu şivələr «keçid» və ya «aralıq» şivə terminləri ilə ifadə olunur. Dialektlər eyni dilə aid olduğundan əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, əsas dialektlər arasında sərt keçid olmur və demək olar ki, dialektləri tədqiq olunmuş əksər dillərin başlıca dialektləri arasında «keçid zona»ların olması qeyd olunur. Bu aralıq zonada əsas şivələrin sərhədləri yox olur, əsas şivələrin hər birinə aid xüsusiyyətləri özündə əks etdirir – müxtəlif şivələrə aid variantların qarşılaşması və seçimi gedir. Bu isə tipoloji baxımdan ədəbi dilin formalaşma prosesini xatırladır. Aralıq şivələrdə «seçim» dildaxili qanunlara uyğun – sərbəst olaraq gedir və bu «daxili seçim» elə prinsiplərə əsaslanır ki, seçilmiş variantlar dil hadisələrinin sonrakı inkişaf xüsusiyyətləri və dil daşıyıcılarının istifadəsi üçün daha məqbuldur (məs., «qənaət» prinsipinə uyğundur) və bu prinsiplər, sözsüz ki, şüurlu şəkildə «seçmə və əvəzetmə yolu ilə» ədəbi dilin formalaşması üçün nəzərdə tutulan variantlarla üst-üstə düşür. Aralıq zonada isə bütün şivələrdən uzaqda olan «mərkəz» hissə daha «seçilmiş» və özünəməxsusdur. Beləliklə, «dalğa nəzəriyyəsi»nə görə bir nöqtədən başlayaraq yayılan dil hadisəsi kənara getdikcə zəifləyirsə, dil daxilində dialektlərin münasibət xüsusiyyətlərinin araşdırılması başlıca dialektlər arasında «dalğa nəzəriyyəsi»nin «geri» variantının getdiyini göstərmiş olur – mərkəzə doğru «nüvə»də dil hadisələrinin xüsusi «ağıllı» seçimi gedir ki, bu da son nəticədə ədəbi dil norması ilə üst-üstə düşür.

Şamaxı, Şəki, Qarabağ, hətta Qazax və Bakı dialektlərinin bəzi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən keçid şivələrdən bəhs edərkən A.Vəliyev şərq, qərb və şimal qrupu şivələri arasında yerləşən Göyçay, İsmayilli, Ağdaş, Ucar kimi şivə qrup-

lərinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd edir ki, Azərbaycan ərazisinin mərkəz (orta) rayonları əhalisinin dialekt xüsusiyyətlərini əks etdirən bu şivələrdə (A.Vəliyev. «Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar» Bakı, 1960, s. 4-5) «dilnin qrammatik quruluşu daha möhkəm və sabit olduğundan burada ayrı-ayrı dialekt qruplarına xas olan morfoloji hadisələrin bəzi ünsürləri ilə bərabər bütün qruplara məxsus olan ümumi cəhətlər – *ədəbi dil normaları* (kursiv bizimdir – N.Q.) da nəzəri cəlb edir. Beləliklə, keçid şivələrin qərb, şərq və şimal qrupları ilə ədəbi dil arasında körpü mövqeyində durduğunu müəyyənləşdirmək olar» (A.Vəliyev. «Azərbaycan dialektologiyası». Bakı, 1975, s. 3).

Ədəbi dil normaları ilə «mərkəz» dialektə məxsus dil vahidlərinin uyğunluğu müxtəlif dillərlə bağlı tədqiqatlarda qeyd olunmuşdur. Komi-zıryan ədəbi dilinin əsasında duran Sıktivkarətrafi şivə sısol şivəsindən viçeçod şivəsinə keçid təşkil edir («Общее языкознание». М., 1970, s. 456). Tatar ədəbi dilinin əsasında mərkəzi dialekt dayanır («Современной татарский литературный язык», s. 6). Müasir belorus milli dilinin əsasında Belorusiyanın mərkəzi hissəsinin dialekti dayanır (Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967, с. 61). Müasir Makedoniya dili mərkəzi Makedoniya şivələri əsasında qurulur, onların heç biri ilə üst-üstə düşmür (yenə orada, s. 61). «Zonalararası şivələr» termini ilə verilən mərkəzi rus şivələrinin ədəbi dilə məxsus xüsusiyyətləri, digər dialekt zonalarının isə ədəbi dildəki variantlarla qarşılıq təşkil edən variantları əks etdirdiyi qeyd olunur. «Mərkəz» tendensiyası ilə bağlı A. Meyenin fransız dili ilə əlaqədar fikri də maraq doğurur: «Mərkəzi Fransa şivələri əsl dialektdən çox, «pozuq fransız dili» təəssüratı oyadır. Odur ki, dəqiq demək çətin olur: qarşımızdakı fransız dilidir, yoxsa yerli dialekt». Zənnimizcə, «mərkəz» tendensiyasının dillərin müəyyən inkişaf mərhələsində ədəbi dil – dialekt müstəvisində ümumi – universal proses olduğunu söyləmək üçün kifayət qədər əsas var. Azərbaycan dili şivələri əsasında bu prosesin əyani göstəricisi «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası»nda toplanmış dəyərli xəritələrdir (xəritələrdə ədəbi dillə uyğunluq təşkil edən xüsusiyyətlər qara işarələrlə verildiyindən mənzərə çox aydın görünür). Bu məsələ ilə bağlı diqqətimizi cəlb edən bir məsələni də qeyd etmək istərdik. Məlumdur ki, dialektlər tarixi proseslərin izlərini, eləcə də tayfa dil elementlərini qoruyub saxlamaqdadır və bu elementlərin

üstünlüyü baxımdan da dialektləri fərqləndirmək olar. M.Şirəliyevin «Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri» kitabının sonunda verdiyi xəritədə oğuz və qıpçaq elementlərinin yayılma arealı göstərilmişdir. Diqqətəlayiq haldır ki, keçid şivələrin yerləşdiyi mərkəzi zonada oğuz və qıpçaq elementləri də qarışıq halda özünü göstərir.

Dilin dialekt bölgüsü uzunmüddətli və çoxtərəfli proses olduğundan bəzi məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə ki, bəzən tarixi proseslər, ictimai hadisələr dil mənzərəsinin dəyişilməsinə səbəb olur və diqqətsizlik yanlış nəticələrin çıxarılmasına gətirir. Bu məsələ aralıq (keçid) və qarışıq şivələrin fərqləndirilməsində nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, bu terminlər tam fərqli anlayışları əks etdirir. Aralıq (keçid) şivələrin xüsusiyyətindən və sırf dildaxili proses nəticəsində formalaşmasından danışdıq. Nəzərə alaq ki, coğrafi baxımdan da, demək olar, bütün dillərdə bu zona mərkəzi hissəni əhatə edir. Qarışıq şivələr isə müxtəlif dil-xarici faktorların təsirindən, xüsusilə miqrasiyalar nəticəsində əhalinin qarışması ilə dil faktlarında dəyişmələrin müşahidə olunmasını əks etdirir – müxtəlif ərazilərə kompakt halda köçmüş əhali tədricən məskunlaşdığı arealda «gətirdiyi» şivə xüsusiyyətlərini yayır və «qarışıq şivə»lər formalaşır. Məsələn, cənub-qərb hissədə bir zamanlar qərbi Azərbaycandan köçmələr nəticəsində müəyyən bir zolaq – cənub və qərb şivələrinin xüsusiyyətlərini əks etdirən qarışıq şivə (Cəbrayıl, Füzuli şivələri) özünü göstərir. Şamaxı ərazisindən (xüsusilə, zəlzələdən sonra) Salyan, Neftçala ərazilərinə kütləvi köçmələr məlumdur. Sözsüz ki, bunlar tarixi faktlarla daha dəqiq verilə bilər və dil xüsusiyyətlərinin açılması – qarışıq xüsusiyyətlər məhz bununla izah oluna bilər. Fikrimizcə, Lənkəran şivələri ilə bağlı dialekt bölgüsündə mübahisəli fikirlərin meydana gəlməsi məhz miqrasiyaların izi ilə əlaqədardır (müəyyən dövrlərdə Masallı, Yardımlı ərazilərinə Cənubi Azərbaycandan, xüsusilə Ərdəbil mahalından, eləcə də şərq şivələrinin başlıca daşıyıcısı hesab olunan Şamaxıdan miqrasiyaların olduğu məlumdur). Düşünürük ki, dialektoloji araşdırmalarda dil hadisələrinin inkişaf meyillərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün bu cür məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməli və dərinlən araşdırılmalıdır.

